

RECHT UIT RUMST LEENVERHEFFING IN DE COSTUYMEN VANDEN LANDE VAN RUMPST

Van het oude recht van het land en de vrijheid van Rumst is niet bijster veel bewaard. Een manuscript uit de zestiende eeuw, dat berust in het Algemeen Rijksarchief (fonds Leenhof van Brabant), en dat in 1877 werd uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor de Uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België, onder redactie van Guillaume de Longé¹, geeft ons echter een gedeeltelijk doch belangrijk beeld van het oude gewoonterecht van deze streek.

Inderdaad betreffen deze amper vier bladzijden gedrukte tekst specifiek de problematiek van de feodale rechten of leenrechten, en de wijze waarop zij kunnen worden overgedragen.

Leenrechten en costuymen – twee dubbelzinnige begrippen

Over de aard van dergelijke leenrechten bestaan nogal wat misvattingen, met name omdat zij verward worden met zogenaamde heerlijke rechten, die weliswaar verband hielden met de leenrechten, maar er hoegenaamd niet mee samenvielen²

. Daarom is het aangewezen, vooraleer over te gaan tot een beschrijving van de overblijfselen van het oude Rumstse recht, een aantal basisbegrippen nader te duiden.

Het leenstelsel³, waarvan het leenrecht de ruggengraat vormde, ontstond in de nadagen van het rijk van Karel de Grote, toen de centrale staat (voor zover die term zinvol kan worden gebruikt om te spreken over de vroege middeleeuwen), onder meer onder druk van de invallen van de Noormannen, ernstig verzwakte. Om de verankering van de vorstelijke macht in alle delen van het rijk te waarborgen, werd het noodzakelijk strategische bondgenootschappen te sluiten met plaatselijke notabelen.

De vormgeving van die bondgenootschappen was vrij complex. Aan de ene hand werd er een persoonlijke overeenkomst gesloten tussen de leenheer en de leenman, waarbij de eerste zich ertoe verbond zijn nieuwe “vazal” bescherming te verlenen, in ruil waarvoor de leenman beloofde allerlei (voornamelijk militaire) diensten te verlenen aan de leenheer-vorst. Op die manier verzekerde de vorst zich van een netwerk van bondgenoten, die in geval van binnen- of buitenlandse onrust konden worden opgeroepen om de machtspositie van de vorst, en dus indirect ook hun eigen positie, met de wapens te verdedigen.

De specificiteit van het leenstelsel bestond echter in de combinatie van deze persoonlijke alliantie-overeenkomst met een zakelijke overeenkomst, op basis waarvan de leenman uit handen van de leenheer de macht over een bepaald onroerend goed kreeg. Het betrof hier geen overdracht van eigendom, zoals we die vandaag kennen, maar veeleer het tijdelijk in bezit geven van een groot of

klein grondgebied, met alle eraan verbonden lusten en lasten. Op die manier groeide het leenstelsel ook uit tot een methode van territoriale organisatie, waarbij de leenmannen een centrale rol gingen spelen als lokale bestuurders – zij het niet in eigen naam, maar (minstens formeel) in naam van de vorst.

Alsof deze combinatie van rechtsverhoudingen nog niet voldoende complex was, kende het leenstelsel geen standaardformule die werd toegepast in elke overeenkomst tussen leenheer en leenman. De inhoud van dergelijke overeenkomsten werd vaak bepaald door een subtiel spel van machtsverhoudingen en al dan niet formele onderhandelingen, die ertoe leidden dat elke leenman zich wel in een lichtjes andere positie bevond dan zijn onmiddellijke buur.

Deze grote verscheidenheid van feodale rechtsverhoudingen nam nog toe naarmate de tijd vorderde, en het militaire karakter van de leenverhouding op de achtergrond verdween. Veeleer dan de vorst bij te staan in de strijd, werd voortaan van de leenmannen verwacht dat zij bestuurlijke en financiële bijstand leverden, zodat het economische en administratieve element van de leenverhouding centraal kwam te staan. Mede ten gevolge hiervan “verzakelijkte” het leenstelsel, en kwam er ruimte voor minder persoonlijke verhoudingen tussen leenheer en leenman, inclusief de overdracht van leengoederen en het aangaan van leenverbintenissen door vrouwen⁴. Zoals nog zal blijken, nemen de formaliteiten bij de overdracht van een leengoed een belangrijke plaats in binnen de Rumstse costuymen.

Wat dient men echter te verstaan onder “costuymen”? Traditioneel kreeg deze vraag een kort en krachtig antwoord, en werden dergelijke documenten omschreven als de schriftelijke neerslag van het aloude gewonterecht, dat tot dan toe enkel mondeling was doorgegeven en toegepast. Recente studies⁵ hebben erop gewezen dat die benadering te simplistisch is. Veeleer dan een haast letterlijke weergave van het gewonterecht, vormden de costuymen heuse syntheses, die een idee gaven van wat als het geldende recht werd beschouwd – ongeacht de oorsprong van dat recht. Het is dus zeker niet uitzonderlijk in costuymboeken echo’s terug te vinden van het geleerde Romeinse recht, van het kerkelijk recht of van rechtspraak allerhande – tenminste voor zover die niet-gewonterechtelijke rechtsbronnen door de auteurs als gezaghebbend werden beschouwd. Naarmate de tijd vorderde, nam ook het samenvattende karakter van de costuymen toe – een gegeven dat we best in het achterhoofd houden, wanneer we het vrij late⁶ voorbeeld van optekening van costuymen, dat de Rumstse costuymen zijn, wat nader gaan bekijken.

Vorm en inhoud van de costuymen

Naar de vorm bekeken, bestaan de costuymen van Rumst uit een enkel hoofdstuk, dat getiteld is “De leenrechten ende den voet die men pretendeert te moeten gehouden worden int verheffen vandeleene”, of in meer hedendaags Nederlands: leenrechten en de procedure voor hun overdracht. Hieromtrent bevat de tekst 22 “artikelen”, die herkend kunnen worden aan het aanvangswoord “Item”.

Dat de Rumstse costuymen niet enkel de specifieke kenmerken van het lokale recht omschreven, blijkt al uit de eerste “item”, die inzake de overdracht van leengoederen het meest absolute basisbeginsel verwoordt, namelijk dat de verwerver van het goed bij overdracht “leenverhef”⁷ diende te doen. Een dergelijk “verhef” was aanvankelijk een plechtige hernieuwing van de wederzijdse beloften tussen leenman en leenheer, die gepaard ging met een uitgebreid ceremonieel, waarvan de plechtige handslag, of *immixtio manuum*, het hoogtepunt vormde. Naarmate het leenstelsel minder persoonlijk werd, verzakelijkte ook het leenverhef. De overdracht van een leengoed bood een gelegenheid om de onderlinge rechtsverhouding tussen leenheer en leenman nog eens duidelijk te omschrijven door middel van een opsomming van de aan het leengoed verbonden rechten, plichten en lasten – geen overbodige luxe, als men bedenkt dat er zoveel rechtsverhoudingen als leengoederen waren. Daarenboven diende naar aanleiding van de overdracht ook een geldsom betaald te worden aan de leenheer, het zogenaamde verheffingsrecht of hergeweyde, dat in oorsprong gelijk stond met de tegenwaarde van de militaire verplichting die op het leen rustte, en kon variëren van de kost van een wapenuitrusting tot die van een volledig uitgeruste ruiter.

Was het wegens die financiële last die verbonden was aan het leenverhef dat nogal wat erfgenamen niet bijster gehaast waren om de overdracht van het leengoed te formaliseren? Dat zou best kunnen, want de Rumstse costuymen bevatten een bepaling die treuzelende opvolgers, zij het erfgenamen of kopers, oplegt over te gaan tot leenverhef binnen een termijn van zes weken na de overdracht, op straffe van een geldboete van “zessepondeArthoijis”. Nog eens zes weken later moet werk gemaakt zijn van de bovengenoemde inventaris of “denombrement”, waarbij eenzelfde geldboete de treuzelaars bedreigde. Haastwerk was daarbij geen oplossing, want een onvolledig denombrement zou als onbestaande worden beschouwd. Als klap op de vuurpijl bepaalden de costuymen ten slotte dat het hergeweyde of verheffingsrecht niet vatbaar was voor verjaring, “besunder”(met name), zo vervolgen de costuymen, wanneer niet tot denombrement werd overgegaan.

Een andere kwestie die blijkbaar erg acuut was bij de redactie van de Rumstse costuymen was de overgang van een enkel leen in meerdere handen, bijvoorbeeld omdat er meerdere kopers waren of er meerdere erfgenamen waren, wat kennelijk meer voorkwam. In zo'n geval diende elk van de rechtsopvolgers van de vorige leenman over te gaan tot leenverhef.

Indien het leenverhef gebeurde door meerdere broers en zussen, diende nog een bijkomende formaliteit vervuld te worden. Vermits de leenverhouding wezenlijk verbonden was en bleef met een persoonlijke relatie die een eind nam bij het overlijden van de leenman of de leenheer, moest een van de broers of zussen aangewezen worden als “sterfman”⁸, wiens overlijden ook het einde van de leenverhouding zou betekenen voor de overlevende broers en zussen⁹. Zij allen dienden dan opnieuw over te gaan tot leenverhef en een nieuwe sterfman aan te wijzen.

Dit was niet het geval wanneer slechts één van de broers of zussen zijn aandeel in de leenverhouding overdroeg: dan diende enkel de verwerver over te gaan tot leenverhef. Ook deze bepaling uit de

Rumstse costuymen wijst op hun relatief late ontstaansperiode, waar de leenverhouding dermate onpersoonlijk geworden was, dat zonder verpinken werd aanvaard dat de rol van leenman door meerdere personen tegelijkertijd kon worden ingenomen.

Of dat laatste wenselijk was, is maar de vraag, omdat de vermenigvuldiging van leenbanden vaak een voorteken was van een verdeling van het leengoed, en dus van een vermindering van de waarde ervan - des te meer omdat een dergelijke verdeling, op grond van de costuymen, onherroepelijk was. Om dergelijke versplintering tegen te gaan, kenden de costuymen een bepaling die erfgenamen de mogelijkheid geeft hun aandeel in het leengoed in te brengen in de erfenis van de overleden leenman, “verclerende dat zij dat leengoet int sterffhuijs bij scheijdinghe ende dijlinghe een van de broeders oftsusters dat int geheel in zijnen handen sullen bringhen, om dat nijet te laeten commen tot splijtinghe”. In dat geval beschikten de erfgenamen over een termijn van acht tot tien jaar om tot overeenstemming te komen over de verdeling van de erfenis. Indien dit niet lukte binnen de gestelde termijn, dienden zij toch beschouwd te worden als gezamenlijke leenmannen, en moesten zij allen overgaan tot leenverhef.

Verrassend modern klinkt verder de bepaling over het lot van een leengoed “als een beddescheijt”, met andere woorden: bij ontbinding van een huwelijk¹⁰. In dat geval dienden de erfgenamen van de overleden echtgenoot over te gaan tot leenverhef, ongeacht het feit dat de overlevende echtgenoot het vruchtgebruik over het leengoed behield. Dat betekende echter niet dat de overlevende echtgenoot zou zijn vrijgesteld van leenverhef. Ook de overlevende diende over te gaan tot leenverhef, zij het “bij een halfhergeweijde”, dus met een korting van vijftig procent.

Verder bevatten de costuymen nog een aantal procedurele voorschriften, zoals de noodzaak om volmachten te laten verlijden voor (andere) leenmannen, of de regel dat de eerste die overgaat tot leenverhef (nadat hij zich “hoffwerdich” heeft gemaakt, of geschikt voor een verschijning aan het hof), ook het bezit van het leen zal hebben.

Conclusie

In al hun beknoptheid leren de costuymen vanden lande van Rumpst ons toch aardig wat over de bestuurlijke en economische realiteit in de overgangperiode tussen de middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd. Zij verwoorden de bezorgdheid om versnippering van de leengoederen en om de positie van de langstlevende echtgenoot. Zij geven ook aan hoe het leenstelsel in die dagen ver was afgedreven van zijn aanvankelijke persoonlijke en militaire achtergronden. En ze leren ook dat de bezorgdheid van de overheid over het correcte betalen van belastingen allerhande, zij het maar “bij een halfhergeweijde”, van alle tijden is.

- ¹ *Coutûmes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers – Tomesixième: coutûmes de Santhoven, de Turnhout et de Rumpst*, Brussel, Gobbaerts, 1877, 650-657. Guillaume de Longé (1815-1890) was eerste voorzitter van het Hof van Cassatie
- ² Kort gezegd waren de heerlijke rechten die de leenman kon laten gelden ten aanzien van de bewoners van zijn leengoed. Zij vloeiden dus voort uit de leenverhouding tussen leenheer en leenman, maar maakten er geen deel van uit.
- ³ Onze schets van het leenstelsel is geïnspireerd door het recente artikel van M. OOSTERBOSCH en P. JANS, “Lenen in Geel in de 15^{de} eeuw”, verschenen in: *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, (45) 2010, Geel, Geels Geschiedkundig Genootschap, 17-90.
- ⁴ Zo kende Rumst in 1320 een “heer” die een dame was, in de persoon van Maria van Vianden.
- ⁵ Voor een recent voorbeeld hiervan, zie B. VAN HOFSTRAETEN, *Juridisch Humanisme en Costumiere Acculturatie. Inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse Consuetudines compilatae (1608) en het Gelderse Land- en Stadsrecht (1620)*, Maastricht, Universitaire Pers, 2008.
- ⁶ Late optekening, in die zin dat onze bron uit de zestiende eeuw dateert, ver na de hoogdagen van het leenstelsel – maar ook late optekening in de zin dat de rechtsregels zelf getuigen van een geëvolueerde versie van het leenrecht, waarin persoonlijke en militaire banden de baan hebben geruimd voor zakelijke en economische relaties.
- ⁷ Of de leenrente, preciseren de costuymen, wat bevestigt dat zij van redelijk late datum zijn, toen werd aanvaard dat het ook mogelijk was feodale rechten te vestigen op andere dan onroerende goederen.
- ⁸ Vaak werd de jongste broer aangewezen als « sterfman », omdat het statistisch waarschijnlijk was dat hij ook het langste zou leven, waardoor een volgend leenverhef zolang mogelijk kon worden uitgesteld.
- ⁹ Eenzelfde constructie was wel ruimer verspreid in het Germaanse gewoonterecht, en werd ook toegepast indien de positie van de leenman werd ingenomen door een rechtspersoon, zoals een klooster of een abdij.
- ¹⁰ Vermits het huwelijksrecht in die dagen een zuiver kerkelijke aangelegenheid was, impliceerde een dergelijke ontbinding het overlijden van een van de echtgenoten.

Frank Judo